

Józef Kozyra

Miejsca i świadectwa archeologiczne związane z pierwszą ewangelizacją Europy w czasie II wyprawy misyjnej św. Pawła : Pawłowym szlakiem przez Grecję

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 35/1, 54-72

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przez pojęcie „zgromadzenie” teologia deuteronomistyczna uzyskała ściślejsze rozumienie słowa: „am – lud, odnoszącego się do Izraela. Izrael, jak na to wskazuje Pwt, nie jest zwykłym „pokrewieństwem” opartym na więzach krwi.

O zgromadzeniu ludu przed Jahwe mówią słowa Pwt 31,12: „Zbierz cały naród: mężczyźni, kobiety i dzieci, i cudzoziemców, którzy są w twoich murach”. Musieli oni słuchać i uczyć się na pamięć Prawa Jahwe. Złączeni byli w lud przez wspólnotę słuchania²⁵.

Pwt 23,2–9 mówi, kto nie może wejść do zgromadzenia. Prawo zabrania przyjęcia do zgromadzenia ludzi z ułomnościami seksualnymi, a także ludu Moabitów i Ammonitów z powodu ich kazirodczego pochodzenia (por. Rdz 19,30–38) oraz wrogości okazanej Izraelowi, kiedy szedł z Egiptu (Pwt 23,5–6).

Także Iz 56,1–8 podaje, kto może być przyjęty do wspólnoty Jahwe. Teologia deuteronomistyczna mówi o miejscach, gdzie mogło się odbywać zgromadzenie (Joz 8,35; Ezd 8,2; Ne 13,1; 1 Krn 28,8). Największe znaczenie miała świątynia Salomona. Jeśli ktoś nie przyjdzie na zgromadzenie, to będzie z niego wykluczony (Ezd 10,8). Postanowiono, że do zgromadzenia należą również kobiety i dzieci (2 Krn 31,18).

Na zgromadzeniu należało chwalić wielkie dzieła Jahwe, jak czyni to pieśń Mojżesza (Pwt 32).

Tradycja P, która podobnie jak Pwt mówi o ludzie Jahwe, ma inny akcent. Używa słowa: *édáh* – gmina, wspólnota. Niekiedy posługiwała się terminem: *qáhál*, zapożyczonym z tradycji deuteronomistycznej, z własną interpretacją (Lb 16,3.33) – synowie Izraela tworzą *édáh*. Ta wspólnota, wędrująca po pustyni, działała kultycznie i politycznie; nie uczestniczyli w niej obcy²⁶. Była rozumiana jako pokrewieństwo czcieli Jahwe, szczególnie związana ze swoim Bogiem.

DAS VOLK JAHWE IN DER DEUTEROJESAJAS BOTSCHAFT

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der Botschaft des Deuterocesajas treffen wir oftmals den Ausdruck „Mein Volk”. Wenn das A. T. über die Bindung Israels mit seinem Gott spricht benutzt es das Wort „am”. LXX hat das als- „Λαός” übersetzt. Das war die Bedeutung für einen oder mehrere Volkstämme mit dem Namen „Israel”. Sie sind der selben Abstammung, und haben die selbe Genealogie, Kultur, und Geschichte. Über all

²⁵ N. Lohfink, *Gottesvolk als Lerngemeinschaft. Zur Kirchenwirklichkeit im Deuteronomium*, „Bibel und Kirche” 1984, 39, s. 90–100.

²⁶ L e r y - M i l g r o m, *édáh*, [w:] ThWAT, Bd. V, s. 1079–1092, 1082 n.

die Jahre der Geschichte hat sich Jahwe um sein Volk getrostet. Das war die theologische Bedeutung für das Bündnis Gottes mit seinem Volke. Deuterocesajas zeigt uns die Entstehung Israels – (Is 44,21; 45,11) Jahwe hat Israel zu seinem Volk gemacht. Eine besondere Vereinigung Jahwe mit dem Volke wurde durch das Bündnis auf dem Sinai geleistet. Jahwe hat sein Volk gewählt und lieb gewonnen. Israel wird sein besonderes Eigentum (š^cgullah) sein und „als ein Reich von Priestern und als ein heiliges Volk“ (Ex 19,6).

KS. JÓZEF KOZYRA

**MIEJSCA I ŚWIADECTWA ARCHEOLOGICZNE
ZWIĄZANE Z PIERWSZĄ EWANGELIZACJĄ EUROPY
W CZASIE II WYPRAWY MISYJNEJ ŚW. PAWŁA.
(PAWŁOWYM SZLAKIEM PRZEZ GRECJĘ)**

WSTĘP

„Historia zbawienia stwierdza, że istnieje również geografia zbawienia. Z tej racji szczególne znaczenie miejsc świętych tkwi w tym, że stanowią dla samej wiary jakieś niezbite wsparcie, ponieważ pozwalają chrześcijanom zetknąć się bezpośrednio z tymi okolicznościami [wydarzeń biblijnych]” – pisał w 1974 r. papież Paweł VI¹. „Najnowsze wykopaliska archeologiczne, prowadzone przez sławne instytuty naukowe, odkryły i wy dobyły na światło dzienne nowe ślady związane z czasami Chrystusa i Apostołów”². Jan Paweł II zaś w liście o pielgrzymowaniu pisze o „prze strzeni, którą wybrał Bóg, aby przez to umożliwić człowiekowi bezpośrednie spotkanie z Nim. Wymiar przestrzeni, w której dokonała się historia zbawienia, jest nie mniej ważny niż wymiar czasu”³. „Nawiedzenie świętych miejsc ziemskiego życia Odkupiciela znajduje logiczną kontynuację w pielgrzymce do miejsc, które odegrały ważną rolę w życiu rodzącego się Kościoła i w których pierwsza chrześcijańska wspólnota podjęła z zapalem swoją misję. Idąc za opisem Łukasza w Dziejach Apostolskich można by ich wymienić wiele. Są one związane z działalnością św. Pawła – Apostoła Narodów. Gorliwość Pawła, zdobytego przez Chrystusa pod Damaszkiem, niepowstrzymanie wiodła go stamtąd w coraz dalsze strony, tak że dotarł prawie do całego znanego wówczas świata. Wiele miast przyjęło od niego Ewangelię. Byłoby zwłaszcza dobrze odwiedzić Ateny, gdzie na Areopagu Paweł wygłosił wspaniałą mowę (Dz 17,22–31). Jeśli zważymy rolę, jaką odegrała Grecja w ukształtowaniu starożytnej kultury, zrozumiemy, dla-

¹ Paweł VI, *Adhortacja Apostolska „Nobis in animo” skierowana do biskupów, kapłanów i wiernych całego katolickiego świata, dotycząca potrzeb Kościoła w Ziemi Świętej*, „Trzecie Tyściecie” 1998, nr 3/4, s. 24.

² Tamże, s. 24.

³ *List Ojca Świętego Jana Pawła II o pielgrzymowaniu do miejsc związanych z historią zbawienia*, Poznań 1999, s. 4.

czego ta mowa Pawła może być w pewnej mierze uznawana za najważniejszy symbol spotkania Ewangelii z ludzką kulturą”⁴.

Przytoczone słowa papieży – pielgrzymów, śladami historii i geografii zbawienia uzasadniają słuszość zapoznania się z miejscami i świadectwami archeologicznymi związanymi z pierwszą ewangelizacją Europy, jaką podjął Paweł Apostoł w czasie II wyprawy misyjnej w Grecji w latach 50–53 po Chr. Właściwe jest więc poznanie na nowo greckiego szlaku pawłowego, wyznaczonego przez miasta: Filippi, Tessaloniki, Bereę, Ateny i Korynt – według marszrutę opisaną przez Łukasza w Dz 16–18.

1. FILIPPI

Szlak pawłowy po śladach pierwszej ewangelizacji w Europie kieruje nasze kroki do Grecji. Musimy rozpocząć tę wędrówkę starożytnym rzymskim traktem zwanym *via Egnatia*⁵, wiodącym przez północną krainę grecką – Macedonię. Droga ta łączyła starożytne Bizancjum z Rzymem – stolicą cesarstwa.

Św. Łukasz, uczestnik II wyprawy misyjnej prowadzonej przez św. Pawła w Europie w latach 50–53, tak opisał początki ewangelizacji na naszym kontynencie: „Z [portu] Neapolis [dziś: Kavalla] udaliśmy się do Filippi, głównego miasta tej części Macedonii, które jest [rzymską] kolonią. W tym mieście spędziliśmy kilka dni. W szabat wyszliśmy za bramę nad rzekę, gdzie – jak sądziliśmy – było miejsce modlitwy. I usiadłszy rozmawialiśmy z kobietami, które się zeszyły. Przysłuchiwała się nam też pewna „bojąca się Boga” kobieta z miasta Tiatyry imieniem Lidia, która sprzedawała purpurę. Pan otworzył jej serce, tak że uważnie słuchała słów Pawła. Kiedy została ochrzczona razem ze swym domem, poprosiła nas: Jeżeli uważacie mnie za wierną Panu – powiedziała – to przyjdźcie do mego domu i zamieszkać w nim! I wymogła to na nas” (Dz 16,12–15).

Kolonię rzymską, jaką było miasto Filippi⁶, zamieszkiwały w czasach Pawła Apostoła dwie kategorie obywateli: urzędnicy rzymscy i weterani wojen oraz polityczni prozelici posiadający prawa obywateli rzymskich⁷. Po bitwie pod Akcjum w 31 r. przed Chr. Oktawian August bowiem powiększył miasto i skolonizował je wysiedlonymi zwolennikami Antoniusza i swoimi weteranami. Nadał mu też „*ius italicum*” zapewniające mieszkańcom prawa równające się nieledwie prawom obywateli Rzymu. Na mo-

⁴ Tamże, s. 15 n.

⁵ Nazwa pochodzi od prokonsula Egnacjusza, który w II w. przed Chr. zbudował drogę o wielkim znaczeniu strategicznym i handlowym, łączącą Wschód z Zachodem, Morze Egejskie z wybrzeżem Adriatyku. Por. A. Paciorek, *Paweł Apostoł – Pisma*, cz. I, Tarnów 1995, s. 41.

⁶ H. V. Morton, *In the Steps of St. Paul*, New York 1936, s. 268–275; P. Collart, *Philippes, ville de Macédoine, depuis origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris 1937; P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945.

⁷ O. Meinardus, *Paulus in Griechenland*, Athens 1996², s. 11.

netach znalezionych w Filippi z tego okresu można oglądać głowę Juliusza cezara oraz pełną nazwę miasta: Colonia Augusta Iulia Philippensis lub Colonia Augusta Iulia Victrix Philippensium⁸. Dlatego dla mieszkańców miasta Filippi było jak „mały Rzym”⁹.

Wśród ruin starożytnego teatru z II w. przed Chr. spotykamy płaskorzeźby żołnierzy i napisy łacińskie świadczące o tutejszych starożytnych mieszkańcach. Przybyli oni do Filippi po zwycięstwie, jakie odniósł tu Marek Antoniusz i Oktawian nad Brutusem i Kasjuszem w 42 r. przed Chr.¹⁰

Mała sąsiednia wioska – Krenides, upamiętnia pierwotną nazwę starożytnego miasta (z VII w. przed Chr.), które w połowie IV w. przed Chr. zdobył Filip II Macedoński, przebudował i nadał nowe imię: Filippi, czyniąc je swoją rezydencją¹¹.

Jak bardzo rozwinięty był tutaj kult pogański, mogą świadczyć wykopaliska archeologiczne, wskazujące na oddawaną cześć bóstwom greckim, trackim, małoazjatyckim i egipskim. Na miejscowym Akropolu odkryto resztki sanktuariów Artemidy, Isis, Serapiosa, Harpokratesa i Kybele¹².

Rozległy teren wykopalisk archeologicznych w Filippi przecina dzisiaj droga (kierunek: północ – południe) zbudowana na starożytnym trakcie handlowym – via Egnatia. Wśród ruin po świątyniach pogańskich, Agorze greckiej i rzymskim Forum oraz dobrze zachowanym teatrze, termach rzymskich, gimnazjum i latrynach¹³ pozostały wyraźne ślady także pięciu bazylik wczesnochrześcijańskich z czasów bizantyjskich¹⁴. Trzynawowa bazylika zbudowana w V w. u stóp Akropolu w Filippi posiadała transept i dwa dziedzińce z portykami. W nawie głównej zaś, przed absydą wznosił się na czterech kolumnach baldachim pokrywający baptysterium¹⁵. Liczne krzyże rzeźbione na kapitelach kolumn oraz na kamiennych tablicach, pochodzące z tych starożytnych kościołów, świadczą dziś jeszcze o życiu chrześcijan w tym mieście, które zostało opuszczone w średniowieczu wskutek malarii¹⁶.

Apostoł Paweł nawiązał znajomość z tamtejszą wspólnotą żydowską za bramą miejską nad rzeką. Lokalizacja tego miejsca może dotyczyć bramy zachodniej – Porta Crenides, w pobliżu której znajdują się niewielkie źródła. W pobliżu rzeki, około 2 km od miasta, w miejscu, w którym via Egnatia osiągała jego obszar, odkryto jednak resztki monumentalnej bramy

⁸ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu*, Warszawa 1953, 196; A. Jankowski, *Listy więzienne św. Pawła. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1962, s. 38.

⁹ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 11; A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 38 n.

¹⁰ A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 38.

¹¹ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 11; A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 38.

¹² R. Gonen, *Führer zu den heiligen Stätten der Christenheit*, Augsburg 1988, s. 33; A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 39.

¹³ G. Faber, *Auf den Spuren des Paulus*, Freiburg im Br. 1992, s. 154 n.

¹⁴ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 11, 14, 16 n.

¹⁵ M. Gawlikowski, *Filippi*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. P. Hemperek i in., t. 5, Lublin 1989, kol. 221.

¹⁶ A. Paciorek, *Paweł Apostoł...*, s. 42.

z czasów cesarza Augusta. Tego typu budowla wyznaczała granice Kolonii, znajdujące się w pewnej odległości od murów miejskich, tworząc obszar zwany „pomerium”, w obrębie którego nie wolno było wznosić budowli ani uprawiać ziemi¹⁷.

Zwyczaj odprawiania nabożeństw modlitewnych przez Żydów na wolnym powietrzu w pobliżu rzek znany był starożytnym pisarzem (Juvenalis, Tertulian). Na oznaczenie takich miejsc posługiwano się nazwą „proseuche”¹⁸. Proseucha żydowska w Filippi znajdowała się nad bieżącą wodą ze względu na konieczność obmyć rytualnych¹⁹.

Spotkanie Pawła z Lidią nad niewielką rzeczką Gaggitas, nazywaną również Anghista lub Gangas²⁰ czy Ganza²¹, upamiętnia obecnie małe sanktuarium zbudowane nad jej brzegami. Z jednej strony w cieniu drzew postawiono ołtarz, a na drugim brzegu wybudowano małe amfiteatr, umożliwiające uczestnictwo w nabożeństwach odprawianych, jak za czasów Pawła, pod gołym niebem. W samej rzece urządzono baptysterium w kształcie krzyża z przepływającą bieżącą wodą. Pielgrzymi mogą więc sobie unaocznić pierwszy chrzest na ziemi europejskiej. Opodal zbudowano również kaplicę grecko-ortodoksyjną, w której baptysterium, witraże oraz ikony również upamiętniają to wydarzenie. Miejsce to, poświadczane przez lokalną tradycję, leży zaledwie kilkaset metrów od ruin starożytnego miasta, w wiosce zwanej Taverna Lidii. Tam miał stać jej dom, w którym zamieszkiwali także Apostołowie²².

Inskrypcje archeologiczne poświadczają, że Tiatyra, skąd pochodziła Lidia, słynęła w starożytności z barwienia tkanin purpurą. Skoro Lidia trudniła się sprzedażą tkanin purpurowych lub samego barwnika, musiała być osobą majątną. Purpura należała bowiem w starożytności do towarów luksusowych. Nie dziwi więc, że Lidia „bojąca się Boga”, a więc prozelitka lub poganka sympatyzująca z monoteizmem izraelskim, jako kobieta bardzo przedsiębiorcza, po przyjęciu chrztu ulokowała w swym bogatym domu pierwszych misjonarzy Europy²³.

W Filippi Paweł był również oskarżony przed sędziami, biczowany i wtrącony do więzienia, jak czytamy o tym w *Dziejach Apostolskich* (16, 19–40). W południowej części miasta znajdują się ruiny po olbrzymim rzymskim Forum (100×50 m) otoczonym z trzech stron hałami podtrzymywanymi przez kolumny. Po obydwu jego krótszych bokach mieściły się fontanny. Przy niezabudowanym dłuższym boku Forum wznosiło się ka-

¹⁷ Tamże, s. 42.

¹⁸ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 197 n.

¹⁹ A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 41.

²⁰ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 197; A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 40.

²¹ A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 40.

²² G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 146 n.

²³ A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 42.

mienne podium – bema, trybuna sądowa, gdzie Paweł był oskarżony i skazany na biczowanie i uwięzienie przez miejscowe władze²⁴.

Zwiedzający napotykają dziś wśród ruin starożytnego miasta miejsce zwane więzieniem Pawła. Jest to loch, będący rzymską cysterną, nad którą chrześcijanie wybudowali w starożytności kaplicę, ozdobioną w średnio-wieczu (X/XI w.) freskami²⁵. Miejsce po niej znajduje się w pobliżu ruin olbrzymiej bazyliki tuż przy drodze via Egnatia (strona północna)²⁶, błędnie utożsamianej przez niektórych jako pałac Aleksandra Wielkiego²⁷.

Trwałym śladem pierwszej ewangelizacji w Filippi pozostały dwa domy miejscowych chrześcijan: Lidii i nadzorca więzienia (por. Dz 16,15.34.40)²⁸.

Do drugich odwiedzin Pawła w Filippi mogło dojść w związku z oczekiwaniem przez Apostoła na wyjaśnienie się trudnej sytuacji w Koryncie, w trakcie III podróży misyjnej około roku 55–56. Jak sam Paweł pisze w 2 Kor 7,5–6, opuścił Efez i czekał w Macedonii na dobre wieści z Koryntu. Tym miejscem „prześciowym” mogły być Filippi.

Trzeci raz przybył Paweł do Filippi nieoczekiwanie, zmuszony zmienić trasę powrotną z III wyprawy misyjnej w 58 roku. Zamiast płynąć z Koryntu (z Kenchr) do Palestyny, musiał wracać się na północ, do Macedonii, i jak czytamy w Dz 20,3–6, zatrzymał się również w Filippi.

Majestatyczny widok ruin starożytnego miasta Filippi każe nam myśleć o miejscowych chrześcijanach z czasów Pawła, do których pisał list z więzienia czy to rzymskiego, czy też efeskiego, jak twierdzą niektórzy uczeni²⁹. A być może, ten pawłowy list więzienny, jak uważają egzegeci, składa się nawet z kilku pism Apostoła skierowanych do umiłowanego Kościoła w Filippi³⁰, którego członków nazywa „swoją radością i koroną” (Flp 4,1). W liście tym Paweł, przypominając chrześcijańską zasadę pokory i wzajemnej służby, stawia za przykład samego Jezusa Chrystusa i przytacza słowa jednego z hymnów chrystologicznych pierwotnego Kościoła. Z podziwem, wdzięcznością i radością rozważa się w nim uniżenie i wywyższenie Jezusa Chrystusa – Syna Bożego, który „istniejąc w postaci Bożej, nie skorzystał ze sposobności, aby na równi być z Bogiem, lecz ogołocił samego siebie, przyjąwszy postać sługi, stawszy się podobnym do ludzi. A w zewnętrznym przejawie, uznany za człowieka, uniżył samego siebie, stawszy się posłusznym aż do śmierci – i to śmierci krzyżowej. Dlatego też Bóg Go nad wszystko wywyższył i darował Mu imię ponad wszelkie imię, aby na imię Jezusa zgięło się każde kolano istot niebieskich

²⁴ G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 151.

²⁵ M. Gawlikowski, *Filippi...*, kol. 221.

²⁶ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 22.

²⁷ G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 148 n.

²⁸ A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 47.

²⁹ Tamże, s. 47–55.

³⁰ P. Benoit, *Les Épîtres de S. Paul aux Philippiens, à Philémon, aux Colossiens, aux Ephésiens*, Paris 1959, s. 19; A. Jankowski, *Listy więzienne...*, s. 62–64.

i ziemskich i podziemnych. I aby wszelki język wyznał, że Jezus Chrystus jest PANEM – ku chwale Boga Ojca” (Flp 2,6–11).

2. TESSALONIKI

Z Filippi Paweł udał się na zachód słynną via Egnatia do stolicy Macedonii – do Tessalonik (dziś Saloniki). Było to w czasie II podróży misyjnej w 50 r. (Dz 17,1). Miasto to zbudował Kasander, zięć Filipa Macedońskiego w 315 r. przed Chr., na miejscu osiedla zwanego Thermai³¹. Na cześć zaś swojej żony i siostry Aleksandra Wielkiego nazwał miasto jej imieniem: Tessaloniki. W 146 r. przed Chr. Rzymianie ustanowili Tessaloniki stolicą Prowincji Macedonii³².

Kiedy Paweł przybył do Tessalonik, żyła w tym mieście spora grupa Żydów, koncentrująca swoje życie religijne wokół miejscowej synagogi. Spośród nich oraz innych mieszkańców miasta zrodziła się pierwsza wspólnota kościelna, z którą później Apostoł będzie prowadził korespondencję z Koryntu. Religia Tesaloniczan, jak we wszystkich zromanizowanych wówczas miastach macedońskich, była zlepkiem kultów bóstw greckich i rzymskich. Na czoło jednak wysuwał się lokalny kult boga Kabira³³.

Burzliwe losy miasta, zawieruchy wojenne, najazdy Gotów, Awarów, Słowian, Saracenów, Normanów i Turków oraz liczne pożary doprowadziły do zniknięcia starożytnych pamiątek z czasów Pawła. Właściwie pewne są jedynie pozostawione odcinki słynnej kamiennej drogi handlowej – via Egnatia pod łukiem triumfalnym cesarza Galeriusza z początku IV w. po Chr. (303 r.), którego wewnętrzny relief przedstawia sceny zwycięstwa Rzymian nad Persami oraz fragmenty starożytnych murów miejskich z IV w. przed Chr.³⁴ Inne ślady dawnej świetności miasta – to szereg przedmiotów sztuki przechowywanych w miejscowym muzeum archeologicznym³⁵.

³¹ Nazwę tę zawdzięczało miasto znajdującym się tu licznym gorącym źródłom. Por. J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan i pasterskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1979, s. 43; E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1961, s. 371.

³² E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 207 n.; J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan...*, s. 43; O. Meinardus, *Paulus...*, s. 31; Th. Tafel, *Historia Thessalonicae*, Tübingen 1935; O. Tarfali, *Thessalonique, des origines au XIV-e siècle*, Paris 1919.

³³ J. Stępień, *Listy do Tesaloniczan...*, s. 44; Ch. Edson, *Cults of Thessalonica*, „The Harvard Theological Review” 1948, 41, s. 153–204.

³⁴ R. Gonen, *Führer zu den...*, s. 34 n.; P. Rossano, *Note archeologiche sull'antica Thessalonica*, „Rivista Biblica Italiana” 1958, 6, s. 242–247.

³⁵ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 210.

Położenie miasta w niczym zapewne nie różniło się od tego, które obserwujemy w dzisiejszych Salonikach. Na szczycie góry Chortiatis (1200 m n.p.m.) leżał Akropol otoczony murem z wieżami obronnymi. Nazwa „hepta pyrgion” (siedem wież) może wskazywać na ich liczbę. Na zboczach wzniesienia oraz na oddzielającym je od morza pasie równinnym, ze słynną *via Egnatia*, pośrodku rozłożyło się miasto, widziane z morza jak amfiteatr³⁶.

Liczne odbudowane starożytne kościoły w Tessalonikach (dziś w większości prawosławne) świadczą o żywotności religijnej tego centrum chrześcijaństwa w północnej Grecji.

W poszukiwaniu śladów pawłowej działalności misjonarskiej w Tessalonikach pomaga ostatnio archeologia. Kilka lat temu odkryto w pobliżu małego kościółka Matki Bożej Chalcedońskiej, zbudowanego w XI w. (1028 r.) w kształcie krzyża, kamień nagrobny z tekstem nawiązującym do znanego z Księgi Liczb (6,22) błogosławieństwa kapłańskiego. Ten kamienny zapis sporządzony w języku greckim i samarytańskim może wskazywać na miejsce, gdzie znajdował się w czasach św. Pawła dom modlitwy (*proseuche*) lub synagoga żydowska (Dz 17,1–4)³⁷. Na cmentarzu z czasów wczesnochrześcijańskich w Tessalonikach odkryto również dwie tablice nagrobne z wyrytymi symbolami świecznika siedmioramiennego. Świadczą one o istnieniu w starożytności społeczności żydowskiej w tym mieście³⁸.

Według innej lokalnej tradycji, na ruinach synagogi z czasów pawłowych został zbudowany w V w. kościół Świętego Demetriusza. Synagoga byłaby więc identyfikowana z katakumbami tego kościoła³⁹. W rzeczywistości katakumby stanowią pozostałości pierwotnej kaplicy wzniesionej w 323 r. nad miejscem męczeństwa i grobem męczennika, św. Demetriusza, głównego patrona miasta. Kaplicę tę 100 lat później obudowano kościołem, zmieniając ją w kryptę grobową⁴⁰. Badania archeologiczne wykazały istnienie tutaj wcześniej term i łaźni rzymskiej oraz odsłoniły fragmenty drogi rzymskiej⁴¹.

Jeszcze inni mieszkańcy Tessalonik opowiadają się za tradycją umieszczającą działalność ewangelizacyjną Pawła Apostoła w pobliżu rotundy z IV w. – mauzoleum Galeriusza, które na początku V w. zamieniono na

³⁶ Tamże, s. 210; O. T a r f a l i, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913.

³⁷ Ta kamienna tablica pochodzi najprawdopodobniej z synagogi samarytańskiej zbudowanej tu w IV w. po Chr. (być może na miejscu wcześniejszej synagogi żydowskiej) przez sofistę Sirciusa z Neapolis w Palestynie. Por. O. M e i n a r d u s, *Paulus...*, s. 34 n.; B. L i f s h i t z, J. S c h i b y, *Une synagogue samaritaine à Thessalonique*, „Revue biblique” [dalej: RB] 1968, 75, s. 368–378; E. G a b r a, *Iscrizioni greche e latine per lo studio della Bibbia*, Torino 1958, s. 68–70.

³⁸ O. S k r z y p c z a k, *Tessalonica*, [w:] *Enciclopedia della Bibbia*, red. ed. ital. A. Rolla i in., vol. 6, Torino 1971, kol. 893.

³⁹ O. M e i n a r d u s, *Paulus...*, s. 37.

⁴⁰ J. S z c z e p a ń s k i, *Grecja*, Warszawa 1977, s. 230.

⁴¹ *Baedekers Allianz Reiseführer, Mittelmeer*, Stuttgart 1987, s. 453.

kościół Świętego Jerzego⁴². Inni z kolei identyfikują miejsce głoszenia Ewangelii przez Pawła z kazalnica w kościele Bożej Mądrości, najstarszej bazyliki miasta, zbudowanej na planie krzyża greckiego.

Dom Jazona zaś, w którym Paweł mieszkał w Tessalonikach (Dz 17,5–9), umiejscawia się w dzielnicy położonej na wzgórzu w „górnym mieście” przy średniowiecznym ortodoksyjnym klasztorze Vlattadon⁴³, skąd rozpościera się wspaniały widok na miasto i Zatokę Termeńską.

Na przedmieściach Tessalonik możemy także odnaleźć aż dwa nowe kościoły wzniesione ku czci św. Pawła. Poza tym działalność misjonarską Apostoła upamiętnia również XIX-wieczna kaplica prawosławna zbudowana przy zachodnim murze miejskim oraz studnia i nisza skalna⁴⁴.

W listach do Tesaloniczan Paweł umacnia, zachęca i wyjaśnia nowym chrześcijanom, którzy jeszcze nie zrozumieli, że zmartwychwstanie Chrystusa i Jego paruzja są tajemnicami dotyczącymi wszystkich ludzi (1 Tes). Powtórne przyjście Chrystusa nie nastąpi też lada chwila, ponieważ najpierw muszą nadejść znaki je poprzedzające. Nadzieja chrześcijańska zaś – to nie ucieczka ani unikanie obowiązków (2 Tes).

3. BEREA

Apostoł Paweł, zmuszony prześladowaniami opuścić Tessaloniki, udał się dalej na zachód znanym już traktem via Egnatia i zbaczając nieco, dotarł do Berei (Dz 17,10–14). Chociaż miasto leżało trochę na uboczu od via Egnatia, przez pewien czas było jednak stolicą Macaedoniae tertiae i nazywano je nawet metropolią⁴⁵.

Współcześni mieszkańcy miasta wystawili Pawłowi wspaniały pomnik w płd.-wsch. części Berei nazywanej dzisiaj Verria⁴⁶. Tuż przy drodze wznosi się sanktuarium z mozaikami przedstawiającymi Pawła – ewangelizatora. W środkowej, zwieńczonej łukiem kapliczce ukazano Apostoła z księgą Pisma Świętego w jednej ręce i z mieczem w drugiej. Mozaiki na wzniesionych przy kaplicy ścianach przedstawiają sceny: wizję Macedończyka, jaką miał Apostoł przed przybyciem do Europy (Dz 16,9 n.) oraz głoszenie Ewangelii mieszkańcom Berei (Dz 17,10–12). Miejsce to zostało wybrane ze względu na odkryte w pobliżu resztki fundamentów starożytnej bramy miejskiej, dwóch wież i cmentarza. Według miejscowej tradycji

⁴² Później, w czasach tureckich kościół ten służył jako meczet, a obecnie jest to muzeum sztuki bizantyjskiej. Por. J. Szczępański, *Grecja...*, s. 229; G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 163.

⁴³ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 37; G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 162.

⁴⁴ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 37 n.; G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 163, 167.

⁴⁵ E. Dąbrowski, *Berea (w Macedonii)*, [w:] *Podręczna encyklopedia biblijna*, red. E. Dąbrowski, t. 1, Poznań 1959, s. 157.

⁴⁶ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 44; G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 170 n.

tu też miała stać żydowska synagoga⁴⁷, ze schodów której głosił Paweł słowa o zbawieniu⁴⁸.

Mieszkańcy Berei uważają Sozopatera, syna Pyrrusa, za pierwszego chrześcijanina pochodzącego z ich miasta, który następnie towarzyszył Pawłowi w jego III wyprawie misyjnej (Dz 20,4). W grecko-ortodoksyjnym kościele Świętego Karpa czci się zaś tego z kolei ucznia pawłowego, jako pierwszego biskupa Berei (por. 2 Tm 4,13)⁴⁹.

4. ATENY

Ateny kojarzą się każdemu z Akropolem. Czy świętego Pawła też możemy łączyć z tym charakterystycznym miejscem antyku? Z pewnością, skoro stanął on na Areopagu ateńskim, jak czytamy w Dz 17,22. Z jednej strony miał widok na Agorę grecką, a w oddali – na Forum rzymskie ze świątynią Zeusa Olimpijskiego i przeciwległe wzgórze Likabettos, po drugiej zaś stronie Areopagu wznosił się Akropol.

Paweł, przybywając do Aten, musiał być wprost olśniony blaskiem połyskującej w słońcu złotej włóczni dźwżonej przez olbrzymią, dziesięciometrową spiżową statuetkę bogini Ateny-Promachos, stojącą na wysokim postumencie i górującą ponad świątyniami Akropolu. Według starej lokalnej tradycji, Paweł przyplął do Aten okrętem⁵⁰. Jego pierwsze kroki do stolicy starożytnej Attyki upamiętniała w porcie Glyfada wczesnochrześcijańska bazylika, której resztki możemy znaleźć obok dzisiejszej restauracji „Antonopoulos”⁵¹. Paweł mógł przybyć także do portu ateńskiego w Pireusie, podobnie jak podróżujący w II wieku po Chr. Pazuans⁵². Według innej tradycji Apostoł wylądował w porcie Faleron i po drodze miał napotkać pogańską świątynię z ołtarzem, na którym składano ofiary „nieznanemu bogu” (Dz 17,23). Ołtarze takie możemy dziś oglądać w zbiorach muzealnych lub w ilustrowanych opracowaniach naukowych. Ich

⁴⁷ G. F a b e r, *Auf den Spuren...*, s. 171.

⁴⁸ O. M e i n a r d u s, *Paulus...*, s. 44.

⁴⁹ Tamże, s. 44.

⁵⁰ Apostoł musiał opływać południowy przylądek Attyki zwany w starożytności „Cap Colonna” i podziwiał białe kolumny świątyni Posejdona. Dzisiaj nazywany jest ten przylądek Sounion. Por. O. M e i n a r d u s, *Paulus...*, s. 45; G. F a b e r, *Auf den Spuren...*, s. 171. Niektórzy uczeni opowiadają się jednak za trasą lądową Pawła do Aten. Wtedy podróż Apostoła prowadziłaby drogą rzymską przez Dium, Larysę, Demetrias, Opus, Chalkis, Teby i Oropus. Por. A. C. C l a r k, *The Acts of the Apostles*, Oxford 1933, s. 366 n.; K. M i l l e r, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart 1916, s. 573 n.; E. Dą b r o w s k i, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 224.

⁵¹ O. M e i n a r d u s, *Paulus...*, s. 45 n.

⁵² Tamże, s. 46; J. G. F r a z e r, *Pausanias's Description of Greece*, London 1913; L e h m a n n - H a r t l e b e n, *Die antiken Hafenanlagen*, „Klio Beiheft” 1923, 14, s. 148–152.

istnienie potwierdzają autorzy starożytni, jak: Pauzanasz, Diogenes, Tertulian czy Hieronim. Wykopaliska prowadzone w Pergamonie i w Atenach na początku XX w. przez Instytut Niemiecki w Atenach ukazały takie ołtarze. Na jednym z nich widnieje uszkodzony napis, który H. Hepding odczytuje jako: „nieznanym bogom” (agnostois theois)⁵³.

Ateny, sięgające swymi początkami trzeciego tysiąclecia przed Chr., swój największy rozkwit kulturowo-polityczny przeżywały w VI–IV w. przed Chr. Ton ówczesnemu miastu nadawali uczeni filozofowie, tacy jak: Perykles, Sokrates, Platon, Arystoteles, czy poeci: Ajschylos, Sofokles lub rzeźbiarz Fidiasz⁵⁴. Polityczny upadek Aten zaznacza się od początku okresu hellenistycznego, a dopełnia go panowanie Rzymian⁵⁵. W ślad za upadkiem politycznym poszedł upadek handlowy. Pomimo tego Ateny nadal pozostały miastem nauki i sztuki. Bogata przeszłość, której wymownym pomnikiem był Akropol ze wspaniałymi świątyniami (świątynia Ateny-Nike, Parthenon, Erechtheion) i monumentami (Propyleje, statua Ateny-Promachos, ołtarz Ateny-Polias oraz świątynie z posągami Romy i Augusta), stwarzała zeń ośrodek sztuki greckiej. Z największej budowli sakralnej Aten, jaką była świątynia Zeusa Olimpijskiego, powstającej z przerwami od VI w. przed Chr. do II w. po Chr., pozostało zaledwie 15 kolumn korynckich wysokich na ponad 17 m. W czasach Pawła jednak było ich aż 104, rozmieszczonych na powierzchni 648 m² Olimpieionu⁵⁶. W pobliżu tego starożytnego centrum sakralnego, na ruinach helleńskiego stadionu ateńskiego z IV w. z czasów Likurga, rozbudowanego w II w. po Chr. przez Herodesa Attikusa na zboczu wzgórza Ardetos, w 1895 r. po Chr. wybudowano jego zmodernizowaną rekonstrukcję⁵⁷. Do zawodów sportowych na takim stadionie nawiązał Paweł w 1 Kor 9,24: „Zawodnicy biegnący na stadionie, wszyscy wprawdzie biegną, lecz jeden tylko otrzymuje nagrodę. Tak więc biegnijcie, byście ją otrzymali” (por. również 1 Kor 9,26; Flp 3, 14; 2 Tm 4,7 n.).

W początkach ery chrześcijańskiej dwa główne kierunki filozoficzne panowały w Grecji: stoicyzm i epikureizm. Chociaż powstały w III w. przed Chr., nadal cieszyły się dużym powodzeniem u Greków. Ateny zaś, po zdławieniu przez Rzymian wszelkich ruchów politycznych, stały się przede wszystkim miastem uniwersyteckim. Gromadzono w nich też coraz

⁵³ E. Dąbrowski, *Dzieje Apostolskie. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1961, s. 378; tenże, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 249 n.; E. Norden, *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Geschichte religiöser Reden*, Leipzig 1913; T. Birt, *Agnostoi Theoi und die Areopagrede des Apostels Paulus*, „Rheinisches Museum für Philologie” 1914, 69, s. 342–392; B. Gärtner, *The Areopagus Speech*, Upsala 1955, s. 242 n.

⁵⁴ R. Gonen, *Führer zu den...*, s. 29.

⁵⁵ E. Zwołski, *Ateny*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. W. Granat i in., t. 1, Lublin 1973, kol. 1045.

⁵⁶ J. Szczępański, *Grecja...*, s. 138 n., 166. Inni podają liczbę 120 kolumn. Por. *Baedekers Allianz Reiseführer Mittelmeer...*, s. 88.

⁵⁷ J. Szczępański, *Grecja...*, s. 139, 166. Stadion przygotowano na Pierwsze Nowożytne Igrzyska Olimpijskie w 1896 r.

więcej pamiątek przeszłości i pielęgnowano naukę. Miejsce filozofów i uczonych zaczęli zajmować jednak retorowie, zbierający się w szkole stolków na ateńskiej Agorze czy Areopagu⁵⁸.

Do miasta wszedł Paweł Apostoł najprawdopodobniej przez Porta Sacra obok Dipylonu⁵⁹, drogą wiodącą na Agorę do portyku królewskiego. Św. Łukasz pisze w Dz 17,17 o spotkaniach Pawła z miejscowymi Żydami w synagodze ateńskiej⁶⁰. Wprawdzie poszukiwania archeologów nie doprowadziły, jak na razie, do odkrycia jej ruin, lecz znaleziono inne materialne ślady życia religijnego Żydów w tym mieście. Do takich pamiątek archeologicznych z pewnością należy ceramiczna lampa oliwna z połowy IV w. z wyciśniętą menorą, odkopana na Agorze ateńskiej przez Amerykańską Szkołę nad Studiami Klasycznymi w Atenach⁶¹ oraz marmurowa płyta nagrobna z Aten, z wrytymi greckimi napisami, świecznikiem siedmioramiennym, gałązką oliwną (lulav) i rogiem rytualnym (szofar)⁶².

Na miejsce gromadzenia się Rady Ateńczyków na Areopagu wchodzi się dzisiaj po kilkunastu wykutych w skale schodach. U ich stóp, na skalnej ścianie zawieszono tablicę z brązu z greckim tekstem „mowy Pawła”. Poza licznymi pielgrzymami i turystami odwiedzającymi to miejsce, co roku, w dniu świętych Apostołów Piotra i Pawła (29 czerwca), na wzgórzu Aresa w Atenach chrześcijanie odprawiają uroczyste nabożeństwo, stawiając tam wielki, drewniany krzyż, przenośny ołtarz oraz olbrzymią ikonę, przedstawiającą świętego Pawła⁶³. Tam stanął również po raz pierwszy w dziejach chrześcijaństwa papież Jan Paweł II, idąc śladami św. Pawła w dniu 4 V 2001 r.

Archeolodzy i naukowcy nie są zgodni co do tradycyjnego miejsca „mowy Pawła na Areopagu” (Dz 17,19–32)⁶⁴. Wśród uczonych, między innymi E. Vanderpool z Amerykańskiej Szkoły nad Studiami Klasycznymi w Atenach jest zdania, że Rada Areopagu zbierała się w miejscu, gdzie na Agorze wznosił się portyk królewski (stoa basileios)⁶⁵. Tam, jak wskazują

⁵⁸ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 219–224.

⁵⁹ Tamże, s. 224.

⁶⁰ E. Vanderpool, *The Apostle Paul in Athens*, „Archaeology” 1950, 3/1, s. 34–37; E. Sukiennik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934.

⁶¹ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 54 n.; J. Perlzweig, *Lamps from the Athenian Agora*, Princeton 1963; L. T. Shear, *The Athenian Agora: Excavation of 1970*, „Hesperia” 1971, 40, s. 241–260.

⁶² O. Meinardus, *Paulus...*, s. 54, 56.

⁶³ Tamże, s. 68 n.

⁶⁴ M. Dibelius, *Paulus auf dem Areopag*, Heidelberg 1939; P. P. Parente, *St. Paul's Address before the Areopagus*, „Catholic Biblical Quarterly” 1949, 11, s. 144–150; O. Meinardus, *Paulus...*, s. 61; W. A. McDonald, *Archaeology and St. Paul's Journeys in Greek Lands*, „The Biblical Archaeologist” 1940, 3/2, s. 18–24; 1941, 4/1, s. 1–10; 1942, 5/3, s. 36–48; R. S. Kinsey, *With Paul in Greece*, Nashville 1957; H. V. Morton, *In the Steps of St. Paul*, London 1963.

⁶⁵ E. Vanderpool, *The Apostle Paul in Athens*, „Archaeology” 1950, 3/1, s. 34–37; tenże, *Kings Stoa of Athen*, „Hesperia” 1971, 40, s. 247; O. Meinardus, *Paulus...*, s. 62 n. Podobnego zdania są również: E. Curtius, *Paulus in Athen*, [w:] E. Curtius, *Gesammelte Abhandlungen*, Berlin 1894, II, s. 529; W. M. Ramsay, *St. Paul the traveller and the roman citi-*

wykopaliska z 1970 r., w płn.-zach. rogu rynku, w średniowieczu stał kościół pod wezwaniem św. Dionizego Areopagity. Święty ten bowiem, jak pisze Łukasz w Dz 17,34, jako jeden z nielicznych przyjął orędzie Ewangelii głoszonej tu przez Pawła.

Według zapisków średniowiecznych z XI/XII w. w pobliżu Akropolu miał stać kościół poświęcony świętemu Pawłowi. Jego wielkość i wyniosłe położenie pozwalało go uważać za najważniejszą świątynię miasta. Kościół ten został odrestaurowany w XX w. przez archeologów amerykańskich i nosi imię: Świętych Apostołów⁶⁶.

Mimo że Paweł nie odniósł w Atenach spodziewanych rezultatów swojej działalności misjonarskiej i przez kilka wieków miasto ulegało nadal urokom greckiej kultury i pogańskiej religii, to jednak od czasów bizantyjskich sytuacja zmieniła się radykalnie. W 528 r. cesarz Justynian wydał nakaz zamknięcia Akademii Platońskiej⁶⁷. Od początku VI w. świątynie pogańskie w Atenach zaczęły służyć kultowi miejscowych chrześcijan. Cesarz Teodozjusz II zamienił 439 świątyń pogańskich na kościoły⁶⁸. W 540 r. cesarz Justynian przekształcił słynną świątynię Ateny-Parthenos na Akropolu w chrześcijański kościół Bożej Mądrości. W VII w. poświęcono na kościół Erechtheion. W IX w. Parthenon stał się katedrą Aten, poświęconą czci Matki Bożej. Leżącą u stóp Akropolu olbrzymią świątynię Asklepiosa przemieniono na kościół ku czci świętych Kosmy i Damiana; bibliotekę Hadriana – na trójnawową bazylikę chrześcijańską (Megale Panhagia poświęconą Matce Bożej), a świątynię Hefajstosa (Theseion) – na kościół Świętego Jerzego. Aż do XV w., do czasu zdobycia Aten przez Turków i wprowadzenia nowej religii – islamu, kościoły chrześcijańskie tętniły życiem⁶⁹.

Po odzyskaniu niepodległości przez Greków w XIX w. chrześcijanie katolicycy i prawosławni wybudowali ku czci patrona miasta – św. Dionizego Areopagity, kościoły katedralne. Obecnie zaś chrześcijanie, chociaż podzieleni na katolików, prawosławnych i protestantów, także czczą św. Pawła w Atenach, w nowo wybudowanych kościołach pod jego imieniem⁷⁰. Pawłowe przesłanie z „mowy na Areopagu” o Bogu, „w którym żyjemy, poruszamy się i jesteśmy, bo wszyscy pochodzimy z jednego rodu

zen, London 1927¹⁶, s. 244–249; A. Steinmann, *Die Apostelgeschichte*, Berlin 1913, s. 148 n. Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 236 n.; tenże, *Dzieje Apostolskie...*, s. 377; tenże, *Areopag*, [w:] *Podręczna encyklopedia biblijna...*, t. 1, s. 97.

⁶⁶ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 68.

⁶⁷ Ta Szkoła Ateńska była założona około 386 r. przed Chr. przez Platona w Gaju Akademosa. Por. W. Tatarakiewicz, *Akademia Platońska*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. W. Granat i in., t. 1, Lublin 1973, kol. 218 n. Inni autorzy podają datę zamknięcia Szkoły: 529 r. Por. R. E. Oster, *Ateny*, [w:] *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B. M. Metzger, M. D. Coogan, Warszawa 1996, s. 45.

⁶⁸ E. Zwolski, *Ateny...*, kol. 1046.

⁶⁹ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 66–69; J. Szczepański, *Grecja...*, s. 130.

⁷⁰ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 69. Jednym z nich jest kościół Świętego Pawła w starożytnej dzielnicy Plaka pod Akropolem.

Bożego” (Dz 17,28), jest dziś bardzo aktualnym wezwaniem do jedności chrześcijan i wszystkich ludzi, nie tylko w Atenach.

5. KORYNT

Z Aten przywędrował Paweł do Koryntu⁷¹, stolicy Achai, po raz pierwszy w 50/51 r. (Dz 18,1). Tę ponad pół milionową metropolię⁷² z dwoma portami na Przesmyku Peloponeskim, który obecnie od przeszło 100 lat przecina Kanał Koryncki⁷³, odwiedzał Apostoł jeszcze parokrotnie w czasie III wyprawy misyjnej w latach 54–58.

Wśród mieszkańców Koryntu, obok Rzymian, Greków i przedstawicieli wielu narodów orientalnych nie zabrakło i Żydów osiedlających się chętnie w miastach handlowych, a szczególnie w portach⁷⁴. W miarę gospodarczego rozkwitu miasta powiększała się liczba jego ludności. W czasach Pawła Korynt mógł liczyć nawet około 600 tys. mieszkańców, z czego około 400 tys. stanowili niewolnicy⁷⁵.

Współpracownikami Pawła w Koryncie byli małżonkowie Pryscylla i Aquila. To judeochrześcijańskie małżeństwo pochodzące z Pontu przybyło do Koryntu z Rzymu po wydaleniu ich stamtąd około 49 r. przez cesarza Klaudiusza⁷⁶. W ich też domu pierwotnie zamieszkał Apostoł, zajmując się wyrabianiem płótna namiotowego (Dz 18,2 n.). Dokładnie nie wiadomo, gdzie znajdował się ten dom w Koryncie. Możemy go z pewnym prawdopodobieństwem lokalizować w pobliżu rynku przylegającego do drogi wiodącej do portu Lechaion, gdzie archeolodzy odkryli specjalne otwory służące do wbijania palików przy rozbijaniu namiotów⁷⁷. Dom ten stał się więc pierwszym ośrodkiem kultu i misji ewangelizacyjnej w tym

⁷¹ O. Broneer, *Corinth, Center of St. Paul's Missionary Work in Greece*, „The Biblical Archaeologist” 1951, 14/4, s. 78–96; tenże, *Ancient Corinth. A Guide to the excavations*, Athen 1954⁶; W. J. de Waele, *Corinthe et Saint Paul (Les hauts lieux de l'histoire)*, Paris 1961; J. Murphy, O. Connor, *Corinth au temps de saint Paul d'après les textes et l'archéologie*, Paris 1986.

⁷² E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 264.

⁷³ Zamierzenie połączenia Zatoki Korynckiej (Morze Jońskie) z Zatoką Saronką (Morze Egejskie) sięga starożytności. Taką chęć wyrażał tyran Koryntu – Priant oraz cesarz Neron, który symbolicznym gestem zapoczątkował pracę kopania kanału. Dzieła dokonano jednak dopiero w 1893 r. Starożytni, nie mogąc przekopać kanału, zbudowali rodzaj wyciągu – „diolkos”. Był to kamienny pas szerokości od 3 do 5 m, po którym przetaczano na specjalnych kolistych pojazdach statki z jednej zatoki do drugiej. Por. J. Szczepański, *Grecja...*, s. 268; N. Papahtzis, *Corinth antique*, Athènes 1984⁵, s. 28; N. Verdélis, *Der Diolkos am Isthmus von Korinth*, *Athenische Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, Athen 1956, s. 57 n.

⁷⁴ E. Dąbrowski, *Korynt*, [w:] *Podręczna encyklopedia biblijna...*, t. 1, s. 672.

⁷⁵ Tenze, *Listy do Koryntian...*, s. 39; R. Diaz Carbonell, *Corinto*, [w:] *Enciclopedia della Bibbia*, red. ed. ital. A. Rolla i in., vol. 2, Torino 1969, kol. 552.

⁷⁶ Poza Dz 18,2 n. potwierdzają to wydarzenia również inni pisarze starożytni, jak Swetoniusz czy Dio Kasjusz. Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 267–269; H. Langka-mmer, *Pierwszy i Drugi List do Koryntian. Tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 1998, s. 9.

⁷⁷ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 81.

mieście. Ponieważ dom Aquili i Priscylli nie wystarczał celom ewangelizacyjnym, Paweł przeniósł się w pobliże synagogi do domu Titiusa Justusa. Dom ten, być może, znajdował się w „dzielnicy Garnarzy”, w południowej części starożytnego miasta⁷⁸. W krótkim czasie sam przewodniczący synagogi – Kryspus stał się chrześcijaninem. Ochrzczył go sam Paweł (Dz 18,7 n.), podobnie jak dom Stefanasa (1 Kor 1,15)⁷⁹.

Nawet dzisiaj urzeka każdego, kto przybywa do starożytnego miasta, wznoszący się nad nim masyw Akrokoryntu (575 m) z ruinami świątyni Afrodyty, znanej z uprawianej tu rozpusty⁸⁰. Wśród zabudowań Agory greckiej dominuje słynna bema – trybuna oraz siedem smukłych kolumn, pozostałość olbrzymiej świątyni poświęconej Apollosowi. Między zabytkami Agory korynckiej dziś jeszcze odnajdujemy resztki teatru, odeonu, około dziesięciu świątyni greckich, sanktuarium świętych źródeł – Peirene, centrum handlowe i polityczne z ruinami budynku Rady Miejskiej – Bouleuterion⁸¹ i dobrze zachowaną drogę rzymską, łączącą port wschodni – Kenchry z zachodnim – Lechaion. Pośród budynków starożytnego Koryntu musiały stać także synagoga żydowska⁸², o której czytamy w Dz 18,4. Trudno ją zlokalizować, chociaż zapewne z niej pochodzi kamienna tablica odnaleziona przez archeologów pod koniec XIX w., z greckim napisem: „Synagoga Hebrajczyków”⁸³ oraz kapitel kolumny z płaskorzeźbą trzech świeczników siedmioramiennych, jakie można oglądać w miejscowym muzeum archeologicznym. Tablicę z napisem „Synagoga Hebrajczyków” odkopano przy drodze wiodącej do portu Lechaion u stóp schodów prowadzących do Propylei. Musiała ona być umieszczona nad bramą wejściową budynku synagogi. Marmurowy kapitel kolumny z płaskorzeźbą trzech świeczników siedmioramiennych i palmami odkryli archeolodzy amerykańscy w ruinach miejscowego teatru⁸⁴.

Korynt, który znany jest już od XIX w. przed Chr.⁸⁵ jako centrum handlowe, został prawie doszczętnie zniszczony w 146 r. przed Chr. przez Rzymian (Lucius Mumius) w wojnie z Macedonią. Sto lat później, w 44 r. przed Chr., na polecenie Juliusza Cezara miasto zostało odbudowane i szybko się rozwinęło⁸⁶ pod nową nazwą: Laus Iulia Corinthus. Cesarz

⁷⁸ G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 205.

⁷⁹ H. Langkammer, *Pierwszy i Drugi List...*, s. 9.

⁸⁰ „Życie po koryncku” oznaczało oddawać się rozpucie w sposób wyszukany. Por. E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 265; tenże, *Dzieje Apostolskie...*, s. 382.

⁸¹ Budynek ten, pochodzący z VI w. przed Chr., jest najstarszą zachowaną budowlą w Koryncie. Por. R. Gonen, *Führer zu den...*, s. 32.

⁸² O. Meinardus, *Paulus...*, s. 71–99.

⁸³ B. Powell, *Greek inscriptions from Corinth*, „The American Journal of Archaeology” 1903, 7, s. 60; A. Deissmann, *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*, Tübingen 1908, s. 8 n.; E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 267; tenże, *Listy do Koryntian...*, s. 42.

⁸⁴ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 82–84.

⁸⁵ R. Gonen, *Führer zu den...*, s. 30.

⁸⁶ A. Paciorek, *Paweł Apostoł...*, s. 46.

August w 27 r. przed Chr. ustanowił Korynt stolicą prowincji senatorskiej Achai⁸⁷.

Oprócz świątyni Apollosa, Ateny Chalinitis, Hermesa, Posejdona, Venus–Fortuny, Augusta, Asklepiosa i jego córki Hygiei, Pantheonu, portyków (stoa), posągów, wielkich szlaków handlowych przechodzących przez Agorę (droga: Kenchry – Lechaion), nie brakło w Koryncie bazylik, teatrów i świątyni źródeł (Peirene)⁸⁸. Na cześć Juliusza Cezara wybudowano bazylikę w pobliżu świątyni Apollosa przy drodze wiodącej do portu Lechaion, od której oddzielała ją wspaniała portyk rzymski odkryty przez archeologów. Wykopalka prowadzone w Koryncie od końca XIX w. (1896 r.) przez American School of Classical Studies oraz opisy starożytnych pisarzy (Strabon, Pauzaniusz) pozwalają nie tylko ogólnie nakreślić plan miasta, lecz także odtworzyć życie Koryntu⁸⁹. Wystawiona niedaleko Agory na niewielkim wzniesieniu świątynia Apollosa, z wysokimi na siedem metrów 38 doryckimi kolumnami (do dziś pozostało ich tylko siedem), stanowiła jedną z największych ozdób Koryntu. Agorę koryncką zewsząd otaczały świątynie, portyki, posągi bóstw, fontanny i nisze. Posąg Minerwy w brązie stał na wysokim piedestale na środku Agory. Statuy Jupitera, Apollosa, Artemidy (Diany) efeskiej, Venus-Fortuny czy Hermesa umieszczono w poświęconych im niszach wzdłuż portyków i świątyni przylegających do Agory. U wylotu drogi wiodącej do Lechaion, nad wzniesionym tam głównym portykiem miasta, umieszczono dwa złoczone w brązie wozy, symbolizujące Heliosa i jego syna – Faetona. Również Akrokorynt (górne miasto) pełen był świątyni. Wznosiły się tam bowiem sanktuaria Juno-Bunei, Serapisa, Izdy i Afrodyty, której kult związany był z rozpustą i wyuzdaniem słynnych z tego „cór Koryntu”⁹⁰. Liczba kapłanek – sakralnych prostytutek w świątyni Afrodyty sięgała około tysiąca⁹¹. Jednej ze słynnych heter Afrodyty – Lais, wystawiono przy drodze do Kenchr nagrobny symboliczny pomnik, wyobrażający lwicę trzymającą w pazurach barana⁹².

Pielgrzymów odwiedzających stary Korynt zatrzymują przede wszystkim ruiny kościołów⁹³. Na Agorze bowiem, w miejscu, w którym wznosiła się w czasach Pawła bema⁹⁴ – trybuna rzymska, gdzie Apostoł był sądzony

⁸⁷ R. Diaz Carbonell, *Corinto...*, s. 552.

⁸⁸ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 72–74.

⁸⁹ R. Diaz Carbonell, *Corinto...*, s. 553; G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 203.

⁹⁰ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 259–266; C. Munzinger, *Paulus in Korinth. Neue Wege zum Verständnis des Urchristentums*, Heidelberg 1908.

⁹¹ E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 265.

⁹² Nietrudno dostrzec sarkazm tej rzeźby. Por. tamże, s. 266. G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 203.

⁹³ J. Cladder, H. Dieckmann, *Korinth. Die Kirche des hl. Paulus*, Aachen 1923; L. Cerfaux, *L'Église des Corinthiens*, Paris 1946.

⁹⁴ E. Dinkler, *Das Bema zu Korinth*, „Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft” 1936, XIII, s. 12–22; D. Feavers, *Corinth at the time of St. Paul*, *Papers of the American School of Classical Studies in Athens*, Cambridge 1952; R. L. Scranton, *The Corinth of the Apostle Paul*, „The Emory University Quarterly” 1949, 5/2.

przez prokonsula Galliona – brata Seneki⁹⁵ (Dz 18,12–17), wyraźne są jeszcze zarysy kościoła⁹⁶ z licznymi płytami i kolumnami, na których wyrzeźbiono krzyże. Widok ten przypomina treść orędzia Ewangelii, jakiej nauczał tu Paweł, a które możemy przeczytać w 1 Kor 1,23 n.: „Głosimy wam Chrystusa ukrzyżowanego, który jest mocą i mądrością Bożą”.

Obydwa porty korynckie, Lechaion i Kenchry, również bogate są w pamiątki wczesnochrześcijańskie. Znajdujemy tam ruiny kościołów wskazujących na żywotność miejscowych chrześcijan i rolę, jaką odegrali w dalszej ewangelizacji świata. Przy starożytnej drodze rzymskiej w Lechaion, nad Morzem Jońskim w Zatoce Korynckiej, widać porozrzucane kolumny i resztki ruin wczesnochrześcijańskiej bazyliki. Ten olbrzymi bizantyjski kościół (184×45 m) zbudowano w VI w. ku czci męczenników z okolic Koryntu: św. Leonidasa i siedmiu dziewic-męczennic. Odnaleziony wśród ruin ozdobnie rzeźbiony krzyż na marmurowym kapitelu korynckiej kolumny z tej bazyliki wskazuje na jej wyjątkową świetność⁹⁷. W Kenchrach zaś pozostały fundamenty jednonawowego kościoła z absydą i wiele powalonych kolumn, zalanych częściowo wodami Zatoki Saronickiej. Specjalną podwodną ekspedycją archeologów amerykańskich dla zbadania ruin tej bazyliki kierował w 1963 r. R. L. Scranton⁹⁸.

Z portu w Kenchrach⁹⁹ przybyli do Pawła przebywającego w Efezie, w czasie III podróży misyjnej (53/54 r.), ludzie związani z Chloe – nieznaną bliżej chrześcijanką Kościoła korynckiego oraz pochodzący z Koryntu Stefanas, Fortunat i Achaik, informujący Apostoła o problemach lokalnej wspólnoty (1 Kor 1,11; 16,17)¹⁰⁰. Z drugiego portu – Lechaion wysłał zapewne Paweł w 57 r. inną zaangażowaną diakonisę miejscowego Kościoła – Febe, pochodzącą z Kenchr, z listem do Rzymian (Rz 16,1 n.)¹⁰¹.

⁹⁵ Iunius Annaeus Novatus Gallio przybył do Koryntu w 52 r. Por. A. Brassac, *Une inscription de Delphes et la chronologie de Saint Paul*, RB 1913, 22, s. 36–53, 207–217; Ch. Babut, A. Loisy, *Le proconsul Gallion et Saint Paul*, „Revue d'histoire et de littérature religieuses” 1911, 2, s. 139–144; E. Dubowy, *Paulus und Gallio*, „Biblische Zeitschrift” 1912, 10, s. 142–154; T. Schlatter, *Gallio und Paulus in Korinth*, „Neue Kirchliche Zeitschrift” 1925, 36, s. 500–513; E. Dąbrowski, *Dzieje Pawła z Tarsu...*, s. 272; tenże, *Dzieje Apostolskie...*, s. 384 n.

⁹⁶ O. Meinardus, *Paulus...*, s. 89–91.

⁹⁷ Tamże, s. 79–81.

⁹⁸ R. L. Scranton, E. S. Ramage, *Investigations at Kenchreai*, „Hesperia” 1963, 33, s. 134–145; J. G. Hawthorne, *Cenchreae Port of Corinth*, „Archaeology” 1965, 18, s. 191–200; L. Ibrahim, R. L. Scranton, R. Brill, *Kenchreai, Eastern port of Corinth*, „Hesperia” 1976, 45; O. Meinardus, *Paulus...*, s. 97; N. Papahatzis, *Korinth...*, s. 40, 44.

⁹⁹ W. Michaelis, *Kenchreä*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche” 1926, 25, s. 144–154; S. Waitz, *Urchristentum in Korinth*, Innsbruck 1934; C. K. Barrett, *Christianity at Corinth*, „Bulletin of the J. Rylands Library” 1964, 46, s. 269–297.

¹⁰⁰ T. Jelonek, *Św. Paweł i jego Listy*, Kraków 1992, s. 29; A. Paciorek, *Paweł Apostol...*, s. 95 n.

¹⁰¹ E. J. Goodspeed, *Phoebe's Letter of Introduction*, „The Harvard Theological Review” 1951, 44, s. 55–63; K. Romaniuk, *List do Rzymian. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1978, s. 284 n.

W starożytnym Koryncie nie ma dzisiaj żadnego czynnego kościoła, spełniającego funkcję sanktuarium, które upamiętniałoby jakże burzliwą działalność ewangelizacyjną Pawła w tym mieście. Możemy się o niej dowiedzieć z lektury krótkich łukaszkowych „sprawozdań” w Dziejach Apostolskich (18,1–18; 20,2 n.), a szczególnie dwóch listów Apostoła skierowanych do Koryntian. W nowym mieście – Korynt, napotykały jednak katedrę prawosławną zbudowaną na planie krzyża w 1934 r.¹⁰² Nawiązuje ona do jakże trudnej, lecz zarazem niezwykle owocnej pracy misjonarskiej Pawła Apostoła w tych stronach. Poza ikonami przedstawiającymi postać św. Pawła w ikonostacie katedry¹⁰³, w przykościelnym muzeum umieszczono również obrazy małżonków Pryscylli i Aquili – współpracowników Pawła w tym mieście¹⁰⁴.

W trudnościach, jakie napotykał św. Paweł w ewangelizacji, szczególnie w Koryncie, umacniał go sam Pan Jezus zmartwychwstały, objawiając mu się kilkakrotnie (Dz 18,9; 1 Kor 2,10; 2 Kor 12,2–4) i zapewniając, że „nie zabraknie mu Bożej łaski. Moc Boża bowiem w słabości się doskonali” (2 Kor 12,9).

ZAMIAST ZAKOŃCZENIA

Podsumowaniem działalności apostolskiej Pawła w Grecji w czasie drugiej wyprawy misyjnej z ukazaniem miejsc, gdzie głosił on Ewangelię o Chrystusie, może być fragment 1 Listu do Tesaloniczan 1,1–2,8: „Paweł, Sylwan i Tymoteusz do Kościoła Tesaloniczan w Bogu Ojcu i Panu Jezusie Chrystusie. Łaska wam i pokój!

Zawsze dziękujemy Bogu za was wszystkich, wspominając o was nieustannie w naszych modlitwach, pomni przed Bogiem i Ojcem naszym na wasze dzieło wiary, na trud miłości i na wytrwałą nadzieję w Panu naszym Jezusie Chrystusie.

Wiemy, bracia przez Boga umiłowani, o wybraniu waszym, bo nasze głoszenie Ewangelii wśród was nie dokonało się przez samo tylko słowo, lecz przez moc i przez Ducha Świętego, z wielką siłą przekonania. Wicie bowiem, jacy byliśmy dla was, przebywając wśród was. A wy, przyjmując słowo pośród wielkiego ucisku, z radością Ducha Świętego, staliście się naśladowcami naszymi i Pana, by okazać się w ten sposób wzorem dla wszystkich wierzących w Macedonii i Achai.

Dzięki wam nauka Pańska stała się głośna nie tylko w Macedonii i Achai, ale wasza wiara w Boga wszędzie dała się poznać, tak że nawet nie trzeba nam o tym mówić.

¹⁰² O. Meinarður, *Paulus...*, s. 91 n.; G. Faber, *Auf den Spuren...*, s. 202.

¹⁰³ O. Meinarður, *Paulus...*, s. 78.

¹⁰⁴ Tamże, s. 92.